

- Mustafa Gündüz, *Osmanlı eğitim mirası: Klasik ve modern dönem üzerine makaleler*, İstanbul: Doğu Batı, 2013, 556 s.

Değerlendiren: Ayşe Aksu*

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl başlarından itibaren klasik eğitim anlayışını ve kurumlarını gözden çıkarma yolunda hızla ilerlerken, devlet ricalinin temel hareket noktasının, Batı karşısında alınan yenilgileri bertaraf etmek üzere iyi yetişmiş kadroları yetiştirmek olduğu ileri sürülmektedir. Öte yandan klasik eğitimin terk edilmesi ve Batı eğitim kurumlarının aynılarının Osmanlı topraklarında da kurulmak istenmesi meselesi, Osmanlı entelektüel kalemleri tarafından şüphesiz farklı mecalarda ele alınmaktaydı. Aralarında Batılılaşmayı ısrarla isteyenler bulunduğu gibi Batı eğitimini ve kültürünü alırken itidalli bir yol izlemeyi tavsiye edenler de mevcuttu. Dolayısıyla gündemlerine aldıkları “klasik eğitimin sorunları” ve “Batılı eğitime geçiş” konusuna nasıl yaklaştıkları, perspektifleri, yorumları ve değerlendirmeleri bugünden geriye bakıldığında eğitim tarihimizdeki geçişlerin anlamlandırılmasında, yaşanan kırılmaların gerekçelendirilmesinde paha biçilmez bir tecrübe birikimi sunmaktadır. Hâlihazırdaki eğitim-öğretim uygulamalarımızın geleceğini tayinde rehberlik edecek olan bu birikim ne yazık ki günümüzde derli toplu bir yayına mazhar olamamış, müstakil araştırmalarda parçalı ve tek bakış açısının okumalarıyla akademik ortama aktarılmışlardır. Bu nedenle yerli ve yabancı akademisyenlerin gerek klasik Osmanlı eğitimi hakkında gerekse Batılı eğitime yönelişler ve neticeleri hususunda yaptıkları araştırmaların henüz kemale erişemediği gerçeği ortada dururken; mevcut araştırmaları kuşatıcı bir literatür çalışmasının ya da makale, bildiri, ansiklopedi maddesi gibi çalışmalarını toplu yayımlama geleneğinin pek yavaş kavranması da bir başka eksiklik gibi gözükmektedir. Bütün bunlar eğitim tarihimizin Batılılaşma safhasının iyi analiz edilmesini, dolayısıyla tek tip söylemlere düşmeden yorumlanmasını güçleştirmektedir.

Bu güçlüğü altında şüphesiz farklı sebepler yatmakla beraber bunların en başta gelenlerinden birinin, Osmanlı eğitiminde Batılılaşmaya geçiş sürecinde entelektüellerin yazdıklarına birinci elden ulaşmanın zorluğu olduğu söylenebilir. Oysa eğitim tarihimizdeki kırılma ve dönüm noktalarını, klasik eğitim kurumlarının nerelerde yetersiz görüldüklerini, alternatif kurumlar ihdas edilirken hangi tasarımlarla hareket edildiğini, kimlerin bu eşikleri belirlediğini, dönemin eğitim önderlerinin neler düşündüklerini hakkıyla öğrenebilmek ancak onların yazdıklarını bir bütün olarak görmekle mümkündür. Mustafa Gündüz tarafından hazırlanan ve Doğu Batı Yayınları'ndan çıkan *Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler* adlı kitap bu minvalde önemli bir boşluğu doldurmaya, yukarıda değinilen ana meselelerin çözümüne yardım edecek başvuru kaynağı olmaya layık bir araştırma gibi görünmektedir. Son derece titiz

* Dr., Araştırmacı-yazar.

bir mesainin ürünü olduğu anlaşılan eser, Osmanlı klasik eğitiminin idrak edilmesi ve dönüşmesinin arka planına çok yönlü katkılarda bulunmaktadır.

Öncelikle yazar, gayet geniş kapsamlı olarak hazırladığı giriş bölümünde Osmanlı Devleti'nin eğitim öğretim tarihini okuyucuya ana hatlarıyla özetlemektedir. Türklerin Müslüman olduktan sonraki ve Selçuklu devirlerindeki gelişmelere atıflar yaptıktan sonra klasik Osmanlı eğitim kurumlarını (sıbyan mektepleri, medreseler, Enderun Mektebi, tekke ve zaviyeler) kısaca tanıtmaktadır. Tanzimat ve Islahat Fermanları çerçevesinde başlayan Batılı eğitim tarzında, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemlerinde artarak devam eden kurumlara ilaveten, önde gelen eğitimciler ve eserleri de incelemeye dâhil edilmiş olup azınlık ve yabancı okulları başlığı da ihmal edilmemektedir. Bu yönüyle eserin giriş kısmı, mevcut ansiklopedik bilgilerin elverdiği ölçüde okuyucuyu ilerideki konulara hazırlamış olmaktadır.

Yabancı Araştırmacılar Gözüyle Osmanlı Klasik Eğitimi ve Seküler Eğitime Geçiş

Birinci bölümde Türkiye dışından araştırmacıların Osmanlı eğitimine dair makaleleri dilimize kazandırılmıştır. Şahab Ahmed-Nenad Filipoviç, Suraiya Faroqhi, Richard L. Chambers, Benjamin C. Fortna, Frank A. Stone gibi alanında hayli yetkin isimlerin yer aldığı bu bölüm, aslında çok daha evvel çevrilerek araştırmacıların kullanımına sunulması gereken köşe taşı metinlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla Gündüz'ün bu çabasının ehemmiyeti bir kat daha artmaktadır.

Serinin ilk makalesi olan Filipoviç'in yazısı Topkapı Sarayı'nda mevcut bir fermana istinaden klasik devir medrese müfredatı çalışmalarına mühim bir katkı sağlanmıştır. Zira "*Medâris-i Hâkâniye'ye lâzım olub fermân-ı Padişahî ile Müderris Efendilere virilen kitâbların beyânudur*" başlığını taşıyan bu metin, yazarın iddia ettiği üzere bugüne kadar bilim adamlarının dikkatinden kaçmıştır. Hâlbuki metin Süleymaniye Medreselerinin, bir başka deyişle Osmanlı eğitim sisteminin en üst basamağında bulunan kurumun öğretim programını vermektedir. Fermanda künyeleriyle birlikte yer alan otuz dokuz ilmi eser, medrese müfredatının bir anlamda tekamül ederek geldiği son noktadaki içeriğini belirlemektedir.

Faroqhi'ye ait ikinci makalede, Atâî'nin *Hadikatü'l Hadayık fî Tekmiletî'ş Şakâyık* adlı eserinde yer alan 162 âlim biyografisinden, Sultan III. Murat'ın saltanatına denk düşen 100 âlim esas alınarak bir tahlil gerçekleştirilmiştir. Âlimlerin baba meslekleri, memleketleri, kadılık görevlerinde bulunup bulunmadıkları, vakıf kuranlar, ilmi ve edebî çalışmaları, devlet ricalinin yahut padişahın özel himayesine dâhil olup olmadıkları yönüyle ele alınmaları, medrese merkezli araştırmaların farklı metodolojiler kullanılarak zenginleştirilebileceğini göstermekte, sahaya özgün bir boyut getirmektedir.

Medresenin son büyük temsilcilerinden ve Batılılaşma dönemine geçişte belirleyici rol oynayan Ahmet Cevdet Paşa'nın biyografisi çerçevesinde Chambers'ın yazdığı makale

bu şahsın medrese hocalarını, gördüğü ilimleri, medreseye yönelik eleştirilerini, medrese sonrası ilim hayatını tafsilatlı olarak ele almaktadır. Yeri geldiğinde dönemin çocuk eğitimine ve medresenin iç işleyişine dair yapılan izahlar dikkate şayandır. Makale, biyografilerin içine nüfuz ederek yapılacak buna benzer çalışmaların ayrıntılarda gizlenmiş bilgileri gün yüzüne çıkarması açısından son derece doyurucudur.

Benjamin Fortna'ya ait makale ise otobiyografilerin penceresinden Osmanlı'nın son zamanlarındaki eğitim-öğretim hayatını gündeme taşımaktadır. Şair Nigâr Hanım, Halit Ziya Uşaklıgil, İbrahim Temo, Şevket Süreyya Aydemir, Samiha Ayverdi ve Halil Halit gibi temsil gücü yüksek şahsiyetlerin otobiyografileri Osmanlı modernleşmesi kapsamında değerlendirilmekte, bir bakıma eğitim alanındaki teorilerin pratik kısmı devreye sokularak modern eğitimin toplum nezdindeki fotoğrafı çekilmeye çalışılmaktadır. Aile ve ev ortamı, okulun anlamlandırılması, okul yaşantısı, dil ve kültür açısından okunan hayat hikâyelerinde akademisyenlere ilginç malzemeler sunulmaktadır. Fortna'nın diğer makalesi ise, Osmanlı modern mekteplerinde okutulan ahlak kitapları eşliğinde, "Osmanlı'nın eğitim yoluyla dinî-ahlaki gelişimi teşvik etme yolundaki çabası nedir, bu çaba sekülerleşmenin neresinde durmaktadır?" sorularını cevaplama gayretindedir. *Rehber-i Ahlak* ve *İlm-i Ahlak* adlı iki ders kitabının izinde modern mekteplerdeki ahlâk eğitiminin felsefesi ve çıkış noktası sorgulanmaktadır.

1953-1966 yılları arasında Tarsus Amerikan Kolejinde bilfiil öğretmenlik yapan ve Amerikan okullarıyla ilgili çalışmalarıyla tanınan Frank A. Stone ise makalesinde, Türkiye'deki çağdaş eğitim düşüncesinin önde gelen isimlerinden İ. Hakkı Baltacıoğlu, M. Kemal Köymen, İ. Hakkı Tonguç, Nurettin Topçu ve Mümtaz Turhan'ın görüşlerini ve yorumlarını incelemektedir. Bunlardan hareketle Cumhuriyet eğitim felsefesini, eğitime renk veren ideolojileri, yol ayrımlarını, din öğretimi kurumlarının nasıl ve hangi yönlerden eleştirildiklerini göz önüne seren bu çapraz okumalar Cumhuriyet'in ruhunu anlamayı kolaylaştırır mahiyettedir.

Son Asır Osmanlı Entelektüellerinden Bir Seçki

Osmanlı Türkçesinden aktarılan yazılara ayrılan ikinci bölüm Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun makaleleriyle başlamaktadır. Medrese-tekke arasındaki farklı duruşların, çekişmelerin belirtilmesinin ardından bu iki kurumun birbirini tamamladıkları dile getirilmektedir. Kanuni Devrinin sonlarına kadar "mertebe-i kemaline" ulaşmış olan bu kurumlar "BİRER MEŞRİK-I İRFAN OLMaktan çıkarak kânun-ı fesat hâline gelmişlerdir." Ayrıntılı bir şekilde tanıtılan Enderun Mektebi ise sarayın mimarını, nakkaşını, ressamını, hattatını, kâtibini, imamını, müezzinini, müverrihini, şairini, âlimini, silahşorunu, hanendesini, sazandesini, nüktedanını, soytarisini yetiştiren; serasker, kaptan-ı derya, vali ve elçiler çıkararak bir müesseseyken bozulmuştur.

Tarih-i Lütfi'nin gayrimatbu ciltlerinden aktarılan Tanzimat sonrasına ait maarif teşkilatını tanıttığı bölümün, birinci elden ve resmî bir kaynak olması yönüyle araştırmacı-

lara büyük kolaylık sağlayacağı aşikârdır. M. Tahir Münif Paşa'nın sıbyan mektebi çağı eğitimini ele aldığı makalede, Avrupa'daki uygulamalardan, mektep mimarilerinden, ilkokul mecburiyeti getiren kanunlardan fevkalade bir övgüyle bahsedilmekte, buna mukabil sıbyan mekteplerinde çocuklara Türkçe okumanın dahi öğretilmemesi ve "dayak usul-i muzırrası" yerilmektedir.

Avrupa hayranı bir bakışın sindiği diğer isim Ziya Paşa'dır. Müellif, kaleme aldığı iki makalesinde sıbyan mekteplerini ve medreseyi kıyasıya eleştirmekte, bu kurumlara varoluş sebeplerinin dışında anlamlar yüklemektedir. Zira medreseyi karşılaştırdığı olgu, memleketteki Rum ve Ermeni çocuklarının yabancı okullarda eğitim gördükten sonraki terakkileridir. "Nazar-ı gıpta" ile baktığı ideal insan modeli gazete okuyan ve yurt dışında ticaret ve benzeri sektörler vasıtasıyla maddi refah ve servet peşinde koşan biridir.

Ebuzziya Tevfik de makalesinde sıbyan mekteplerine getirdiği sert eleştirileriyle Ziya Paşa'nın izindedir. Ona göre Tanzimat Fermanı'ndan itibaren marifetin ve sanatın cidden ihyasına çalışılıyorsa "Bizde de hiç olmazsa otuz senelik olsun terakki hasil edilirdi." Böylece yüz binlerce kişi devlet hazinesini bir hazine olarak görmez, devlet de halkı beslemek için lüzumsuz masraflara girip borca batmazdı. Sanatta intizam hasil olunca ticaret genişler, bu ise servetin artmasını, bu sayede memleketin imarını doğururdu. Oysa mevcut durum içler acısıdır.

Namık Kemal'in maarif meselesindeki tutumu da bu minvaldedir. Yazarın "işiterek, gazetelerden ve kitaplardan okuyarak" edindiğini söylediği malumata göre Amerika ve Avrupa'nın çoğu yerinde halkın yüzde doksan kadarı okuma yazma bilmektedir. Üstelik gemicisinden hamalına herkes dinî konuların kanunlarına vakıf, bir veya daha ziyade yabancı dil bilen kimselerdir. Coğrafya, tarih, hesap, cebir, hikmet-i tabiiyye, kimya, astronomi gibi dalların başlangıç aşamasını okumuşlardır. Yazarın gıpta ile tasvir ettiği vatandaş profili, savaş vakti geldiğinde peştamalını çıkartarak tüfeğini eline alan ve Fransa mülküne girip bir nefer gibi savaştan Almanyalı bir demirci; asker libasını giyerek bir veya iki yıl muharebe meydanlarında vuruşan hatta dünyanın en meşhur generallerinden biri olan Amerikalı bir sarraf örneğinde resmedilir (s. 422). Batı ülkelerindeki öğretimin cebrîliğine mukabil bizde okuyup yazmaya neredeyse hiç önem verilmediği tekrarlanan yazılarda kadın eğitiminin önemi de kalın hatlarla belirginleştirilmiştir. Yazarın tasavvurundaki "eğitilmiş kadın" modelinin karşılığının yine Batı'dan alıntı olması dikkat çekicidir.

Emrullah Efendi'nin eğitimin yeri, pedagoji bilimi, sanayi öğretimi gibi mevzulara değindiği yazılarındaki görüşler, *toplumsal organizasyonun ihtiyaçlarına* yaslanmaktadır. Bu bağlamda "Bir halkın terbiyesi ile hükûmetin şekli beyinde pek büyük münasebet mevcuttur." (s. 452). Keza "Bugün Avrupa ve Amerika'nın yıldırım süratiyle ilerleyen medeniyetlerine mukabil Afrika'da akvâm-ı vahşiyeye tesadüf ediliyor ki hâlâ haceri mücellâ devri hayatını sürdürüyorlar." kıyaslamasının açıklamasını ilm-i terbiyenin eksikliği olarak izah etmektedir (s. 447-448).

“Tuba ağacı nazariyesine şiddetle muteriz ve muarız” olduğunu söyleyen Mustafa Satı Bey, bu görüşlerini Avrupa’daki eğitim tarihi perspektifine dayandırarak delillendirmekte, bu doğrultuda Osmanlı’daki ilk Darülfünun tesisi esnasında yaşanan aksaklıkları, Encümen-i Daniş’in lağvedilişini Tuba ağacı nazariyesinin yanlış bir metot oluşuna bağlamaktadır.

M. Şemseddin Günaltay’ın eğitime dair görüşleri Herbert, Pestalozzi, Rousseau gibi eğitim teorisyenlerden alıntılara dayanmaktadır. Müellif İsviçre gibi ülkelerde görüp hayran olduğu eğitim kurumlarını tasvir etmekte, bizde de ailelerin eğitimde yetersiz kaldığını savunmaktadır. O hâlde tıpkı Avrupa memleketlerinde olduğu gibi çocuk, toplumdaki tecrit edilmeli, toplumun tesirinden korunmalıdır.

Son makale Muallim Cevdet’in öğretmen yetiştirme konusunda verdiği bir konferans metnidir. On iki maddede özetlediği görüşleri arasında eğitimde dil problemini, kız erkek ihtilatını, medreselerde kadının olmayışını ve metot meselesini tartışan yazar geçmiş padişahların saltanatlarındaki öğretmenlik mesleğinin geçmişine doğru bir yolculuğa çıkmaktadır. Ona göre Satı Bey’e kadar “evvela kavâid ve kavânin zikri usûlünü terk ettirerek misaller ve müşahedâttan başlanıp tedricen kavâid ve kavânin istinbatı usûlünü tatbik ve neşr için” hiç kimse çalışmamıştır. Bunun sonucunda medreseden “Avrupa’ya karşı iftihar edebileceğimiz ‘mütefenninler’ yetişmemesinin bir sebep-i mühimi de bu ters metottur.” (s. 505).

Araştırmacı Mustafa Gündüz’ün hazırladığı bu kitapta yer verdiği isimlerin, Osmanlı eğitim modernleşmesinde hatırı sayılır fikir üstatları olarak kabul görmüş simalar oldukları açıktır. Bu kişilerin, dönemlerindeki pek çok meseleye zihin yordukları, çözüm ürettikleri, yeni bakış açıları getirdikleri hatta yeri geldiğinde sert eleştirilere maruz kaldıkları tarihî bir vakiadır. Kitabın hüviyetini değerli kılan bir diğer unsur bağlamında, çevirmenlerin başarılı metinler ürettikleri, okuyucuyu yormayan bir üslup kullandıkları da belirtilmelidir. Osmanlıca ibarelere hiç dokunulmaması, köşeli parantez içi açıklamalar konulmaması hem okuyucuya saygının hem de okuyucu seviyesinin hayli yüksek telakki edildiğinin göstergesidir. Eğitim tarihi araştırmalarına adım atacak genç akademisyenlerin yüksek lisans veya doktora sıralarında mutlaka okumaları ve anlamları gereken bir fikirler manzumesi olan bu kitabın hak ettiği ilgiyi görmesi hiç kuşkusuz en başta bu sahanın bir kazancı olacak, akabinde gelecekteki bu tür çalışmalara büyük bir kapı aralayacaktır.